

तेविसावी

आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील

पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान

**The Contribution and Achievements of Men
in Various Spheres at National and
International Levels**

संपादक

- लुदमिला सेकाचेव्हा ● डॉ. विठ्ठल शिवणकर ● डॉ. स्नेहल तावरे
- डॉ. टी. एस. भोसले ● डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे ● डॉ. संजय नगरकर

स्नेहवर्धन प्रकाशन
पुणे

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system or transmitted in any form or by any means (electrical, mechanical, photocopying, recording or otherwise) without the prior written permission of the author or publisher. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

४७ स्नेहवर्धन प्रकाशन क्र : १४०७

४७ देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान
The Contribution and Achievements of Men in Various
Spheres at National and International Levels

४७ प्रकाशक आणि मुद्रक :

डॉ. स्नेहल तावरे

स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे ४११०३०.

स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३ ६९ ६९

भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१ / ९०७५०८१८८८

ई मेल : snehaltawre@gmail.com

४७ © S.R.I.

४७ प्रथमावृत्ती : १७ डिसेंबर २०२२

२३ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशास्त्रीय परिषद, पुणे

४७ मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे

४७ अक्षरजुळणी व मुद्रणस्थळ : स्मिता टाइपसेटर्स, पुणे ३०

४७ ISBN 978 - 93 - 91033 - 39 - 2

४७ पृष्ठसंख्या : १७१

४७ मूल्य : ₹ २५०/-
\$ 4

अनुक्रमणिका

• पुरुष कर्तृत्वाच्या निमित्ताने...	- संपादक / ७
१. यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदान	डॉ. पी. बी. पाटील / ९
२. प्रतिसरकार संस्थापक, समाजसुधारक क्रांतिसिंह नाना पाटील	डॉ. राजेंद्र सोनावले / १६
३. राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	डॉ. सचिन चव्हाण / १९
४. ...तरीही आगरकर उरतात ते कोणते?	डॉ. शीतल पाटील / २५
५. कोयना जलविद्युत प्रकल्पाच्या निर्मितीत मा.यशवंतराव चव्हाण व लोकनेते बाळासाहेब देसाई यांचे योगदान	प्रा. डॉ. विश्वनाथ पवार / २९
६. सातारचे प्रतिसरकार : स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासातील एक सुवर्णपान	प्रा. डॉ. अशोक खाडे / ३४
७. कॅप्टन रामभाऊ लाड : तुफानी स्वातंत्र्यसेनानी	प्रा. डॉ. गौरी पाटील / ३९
८. स्वातंत्र्यसैनिक रामचंद्र विठ्ठल पुदाले (सूर्यवंशी) यांच्या जीवनकार्याचा आढावा	प्रा. प्रतिभा पुदाले / ४६
९. क्रांतिकारकांचे कृतिशील वारसदार : स्व.कॉम्रेड शिवाजी दौंडे (अण्णा)	प्रा. आशा मडावी / ५०
१०. महात्मा जोतीराव फुले यांचे कृषीविषयक विचार आणि भारतीय शेतकऱ्यांच्या वर्तमानकालीन समस्या	प्रा. अनिता ममलध्या / ५५
११. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य	प्रा. धनेश गवारी / ६३
१२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे देशाच्या जडणघडणीतील योगदान	प्रा. युवराज साबळे / ७२
१३. पुरोगामी विचारांचे सामाजिक सेवक - मा. व्ही. वाय. (आबा) पाटील	प्रा. सतीश मस्के / ७७
१४. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज : सर्वांगपूर्ण राष्ट्रपुरुष	प्रा. स्वाती मगदूम / ८२

...तरीही आगरकर उरतात ते कोणते?

- डॉ. शीतल चंद्रकांत पाटील

प्रस्तावना -

१४ जुलै १८५६ ते १७ जून १८९५ असे जेमतेम ३९ वर्षांचे आयुष्य लाभलेल्या आगरकरांनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. आज सव्वाशे वर्षांनंतरही आगरकर उरतात ते कोणते? त्याकरिता प्रथम हे लक्षात घ्यायला हवे की, त्यांचे नेमके योगदान काय होते. तत्कालीन कालखंडात आगरकरांच्या आधीही आणि नंतरही अनेक विचारवंत होऊन गेले, प्रत्येकाचे कार्यक्षेत्र वेगळे होते, प्रत्येकाची भूमिका वेगळी होती. या सर्वांमध्ये आगरकरांनी म्हणावे असे स्वतंत्र व मानाचे स्थान आहे.

आगरकरांनी आपल्या सुधारणावादी तत्त्वज्ञानाने समाजातील सर्वच दोषांची चिकित्सा केली. आपल्या उदारमतवादी विचारांनी महाराष्ट्राच्या विचारविश्वाला नवी दिशा दिली. आगरकरांचे जीवनचरित्र पहिले तर ते फार आकर्षक नाही. सातारा, अकोला, रत्नागिरी व पुणे या चार ठिकाणी त्यांनी शिक्षण घेतले. अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत शिक्षण पूर्ण केले. शिष्यवृत्ती, बक्षिसे मिळवून छोटी - छोटी कामे करून त्यांनी आपले एम. ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. 'आई उभा जन्म देशसेवेला बाहीन' आणि 'गुरुजी, तुमच्यासारखाच एम.ए. होईन तरच नावाचा आगरकर' असे तेजस्वी उद्गार त्यांनी विद्यार्थिदशेतच काढले होते ते पुढे आले आहेत. 'इष्ट असेल ते बोलणार आणि साध्य असेल ते करणार' हा त्यांचा बाणा मात्र आयुष्यभर जोपासला.

सुधारणा - सुधारक

आगरकरांच्या एकूण कार्याचा गाभा हा 'सुधारणा' हा होता. तत्कालीन कालखंडात सामाजिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सुधारणा हा शब्दप्रयोग रूढ झाला होता. आगरकरांनी वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून सातत्याने समाजातील दोष दाखवून त्यावर प्रखर हल्ले चढवले. जानेवारी १८८१ ते ऑक्टोबर १८८७ या काळात 'केसरी' तर ऑक्टोबर १८८८ ते १८९५ या काळात 'सुधारक' या साप्ताहिक वृत्तपत्राचे ते संपादक होते. या दोन्हीकडे त्यांना प्रत्येकी पावणेसात

देश आणि विदेशातील विविध... पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान ८४ २४

वर्षे मिळाली. ही दोन्ही वृत्तपत्रे त्या काळातील (नेटीव) देशी वृत्तपत्रांमध्ये आघाडीची मानली जात होती. आगरकरांची १४ वर्षांची पत्रकारिता महाराष्ट्रावर ठसा उमटवून गेली. पत्रकारितेच्या मूल्यांचा गाभा कसा असावा हे जाणून घेण्यासाठी आजही 'सुधारक'मधून लिहिलेली त्यांची पत्रे महत्त्वाची वाटतात. त्यांचे केसरी व 'सुधारक'मधील लिहिलेले निबंध हे आजच्या काळातील तरुण पिढीने वाचलेच पाहिजेत, असे त्यांच्या लिखाणाचे महत्त्व आहे.

धर्म -

तत्कालीन कालखंडात धर्माचा पगडा हा जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांवर होता. कोणत्याही सामाजिक सुधारणेला मोडायचे ठरले तर आधी संघर्ष करावा लागायचा. तो धर्म संकल्पनेशी कधी की खावे - प्यावे याचे नियमन असो, वेशभूषा असो, देशी वा विदेशी प्रवासाचे निबंध असोत, जातीत परजातीत रोटी बेटी व्यवहार असोत, कोणत्याही कामासाठीचे शुभ - अशुभ मुहूर्त असोत याबाबतचे नियंत्रण असो, जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचे व्रतवैकल्य असोत या सर्व ठिकाणी 'धर्म' ही संकल्पना असायची. याबरोबर धर्म या संकल्पनेतून 'स्त्रिया' सुटल्या नाहीत. स्त्रियांवर अनेक निबंध होते. स्त्रियांचे व तळाच्या समजल्या जाणाऱ्या जातीतील लोकसमूहाचे सर्वात जास्त शोषण केले जात होते. त्या सर्वांचा कडवा विरोध करणाऱ्यामध्ये आगरकर प्रमुख होते.

धर्म या संकल्पनेने व्यक्तीचे जीवन व्यापले होते. एखादी सुधारणा धर्माच्या आड कशी येत आहे किंवा त्या सुधारणेला धर्म कसा अनुकूल आहे याची चर्चा करणारा एक उपप्रवाह होता. त्याबरोबर मूळचा धर्म असे सांगत नाही नंतर हे त्यामध्ये चुकीचे समाविष्ट केले आहे असे म्हणणारा एक उपप्रवाह होता. धर्मात त्यावेळी आणि आजही काही गोष्टी चुकीच्या आहेत असे म्हणणारा एक उपप्रवाह होता, उच्चवर्णीय लोकांनी धर्मावर कब्जा केला आहे, त्यांच्या कचाट्यातून धर्म सोडवला पाहिजे असे म्हणणारा एक उपप्रवाह होता आणि ग्लानी आलेला आपला धर्म सोडून दुसरा धर्म स्वीकारला पाहिजे असे म्हणणाराही एक वर्ग होता पण आपले जीवन योग्य - अयोग्य ठरवण्यासाठी धर्माची गरज नाही असे म्हणणारा उपप्रवाह नव्हता, तो उपप्रवाह भविष्यात आकाराला येणार होता. त्यालाच सर्वाधिक प्रतिष्ठा मिळणार होती, त्याचे आद्य प्रवर्तक होते गोपाळ गणेश आगरकर.

स्त्री-स्वातंत्र्य -

आगरकरांनी स्त्री-स्वातंत्र्यासंदर्भात दोन दृष्टिकोनांतून पहिले. त्यातला पहिला दृष्टिकोन म्हणजे स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळण्याबरोबर 'स्त्री - पुरुष' संबंधातील एक

...तरीही आगरकर उरतात ते कोणते? ८४ २५

पायाभूत भागीदार आहे म्हणून विवाहसंस्थेच्या अंतर्गत आणि बाहेरही स्त्री हा सार्वत्रिक घटक आहे. परंतु तो शोषक वर्ग आहे. हा शोषक वर्ग पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला बळी पडलेला आहे. या वंचित व दबलेल्या वर्गाचा विचार व्हायला हवा, यातून तिची मुक्तता हवी, ती होण्याची गरज आहे.

आगरकरांच्या स्त्री-स्वातंत्र्याच्या विचारामध्ये 'स्त्री'ला मनुष्य म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे हा मुख्य गाभा आहे. त्यातून पहिला प्रश्न उपस्थित होतो तो, 'स्त्री'चे मनुष्यत्व मान्य करण्याचा आजवर स्त्रियांच्या स्थितीचा विचार केला असता 'स्त्री'ला एक निर्जीव वस्तू आणि प्रजोत्पादनाच साधन म्हणूनच तीच्याकडे पाहिले आहे. अनेक धर्मपरंपरांनी स्त्रीला मनुष्यत्वाचा दर्जाच नाकारला आहे. आजवर स्त्रियांना दुय्यम दर्जाच दिलेला आहे. ज्या प्रथा स्त्रीला दुय्यम दर्जा देतात त्यावर आगरकर आपल्या लेखणीने कठोर टीका करतात. स्त्रीचे वस्तूकरण, विद्रुपीकरण या प्रथासंदर्भात आगरकर आपल्या लेखणीने प्रखर हल्ला चढवतात.

आगरकरांच्या एकूण सुधारणेत स्त्री-सुधारणेला महत्त्वाचे स्थान आहे. स्त्री सुधारणेसंदर्भात आगरकरांची चर्चा ही समता आणि विवेकवादावर आधारित येते. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमध्ये पुरुषी वर्चस्वातून स्त्री मुक्त झाली पाहिजे विवाहसंस्था व कुटुंबसंस्था यांमधून होणारे स्त्रीचे शोषण थांबले पाहिजे. स्त्रीला व्यक्ती म्हणून प्रतिष्ठा लाभली पाहिजे, त्याशिवाय एक व्यक्ती म्हणून तिला स्वातंत्र्यही प्रदान केले पाहिजे अशी आगरकरांची भूमिका होती.

विवेकवाद -

विवेकवाद हे आगरकरांच्या विचारांचे वैशिष्ट्य आहे. आगरकरांचा विवेकवाद हा पश्चात तत्त्वज्ञानावर आधारित होता. प्रस्तुत विवेकवादाचा हेतू हा व्यक्तिविकासाकरिता विवेकवादावर आधारित सुधारणा घडवून आणणे हा होता. प्रत्येक गोष्ट बुद्धीच्या जोरावर तपासून पहिली पाहिजे हे विवेकवादाचे विशेष होते. आगरकरांच्या मते, मनुष्य सत्य असल्याच्या शोध हा विवेकाच्या आधारे करतो. बुद्धिमत्ता आणि विवेक हे माणसाच्या मनाचे धर्म आहेत. आगरकरांच्या विवेकवादाची प्रामुख्याने दोन वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात. पहिले असे की, अमानवी आचार आणि कर्मकांडावर कोरडे ओढणारा होता आणि दुसरा इंग्रजी शिक्षणातून सुधारणेची जी तत्त्वे हिंदुस्थानात आली त्यातील बहुतेक सर्व स्वीकारणीय आहेत आणि त्याचा स्वीकार केल्यानेच आपल्या समाजात सुख व सामर्थ्य यांची प्राप्ती होईल, असा आगरकरांचा ठाम विश्वास होता.

एकंदरीत आगरकरांचा विवेकवाद हा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या आड येणाऱ्या विविध प्रथा, परंपरा इत्यादीची चिकित्सा करणारा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याला

अधिकाधिक वाव देणारा होता.

शिक्षणविषयक विचार -

समाजसुधारणेच्या चळवळीत शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून प्रत्यक्ष कृती करणारे समाजसुधारक म्हणून आगरकरांचे नाव घ्यावे लागते. आगरकरांनी शिक्षणासंदर्भात विचार मांडताना लोकशिक्षण ही संकल्पना मांडली. लोकशिक्षणाचा ते व्यापक अर्थ ते स्पष्ट करतात. ज्यामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मूल्ये स्पष्ट होतात. प्रस्तुत मूल्ये ही आजही विचारात घेण्यासारखी आहेत. लोकशिक्षण हे उच्चप्रतीचे किंवा धंदेशिक्षण नव्हे जे लहानापासून मोठ्यापर्यंत, गरिबापासून श्रीमंतापर्यंत सर्वांना रोजच्या व्यवहारात उपयोगी पडेल. जे शिक्षण बुद्धीचा विकास करणारे असेल. प्राथमिक शिक्षण दिले नाही तर पालक दंडास पात्र ठरतील. प्रजेस ज्या वयात जे जे शिक्षण पाहिजे ते ते सरकारने दिले पाहिजे, त्यासाठी लागणारा खर्च सरकारने आनंदाने केला पाहिजे. यावरून आगरकरांची शिक्षणासंदर्भातील उदारमतवादी संकल्पना स्पष्ट होते.

जातिसंस्थेचा धिक्कार -

आगरकरांनी जातिसंस्था आणि अस्पृश्यता यांना विरोध केला. समाजातील प्रचलित वर्णव्यवस्थेला त्यांनी विरोध केला. आगरकरांना समता व सामाजिक न्याय या तत्त्वावर आधारित समाज अपेक्षित होता. जातिसंस्थेमुळे हिंदू समाज पोखरला गेला आहे म्हणून जातिसंस्था उद्ध्वस्त केली पाहिजे व नव समाजाची उभारणी केली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. जातिभेदामुळे स्पृश्य अस्पृश्य असा भेद होतो यावर त्यांनी कडक शब्दांत टीका केली आहे. शूद्र वर्ग ज्यावेळी उदारमतवादी शिक्षण घेऊन सज्ज होईल तेव्हा तो या सर्व व्यवस्थेविरोधात बंड करून उठेल हे आगरकरांचे वक्तव्य म्हणजे विसाव्या शतकातील दलित चळवळीच्या उद्याचे भाकीत आहे असेच आज म्हणावे लागेल. जातिव्यवस्थेतील भेदभावावर सार्वत्रिक शिक्षण हा महत्त्वाचा उपाय आहे असे आगरकरांचे मत होते. पाश्चात्य शिक्षण हे कोणत्याही विशिष्ट जातीसाठी नव्हते तर ते सर्वांना खुले होते. म्हणून शिक्षणाच्या आधारे विवेक प्रस्थापित होऊन हा भेदाभेद नष्ट होईल. समारोप -

कर्ते सुधारक म्हणून ओळख असलेल्या गोपाळ गणेश आगरकर यांचे आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. उदारमतवादी विचारांच्या आधारे महाराष्ट्राला नवसंजीवनी देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आगरकर यांनी केले. वर्षानुवर्षे जातिसंस्था, धर्म यामध्ये अडकलेल्या समाजाला उदारमतवादी विचारांच्या आधारे बाहेर काढण्याचे कार्य आगरकर यांनी केले. स्त्रियांची उन्नती,

स्त्रियांना स्वातंत्र्य, सर्वसमावेशक शिक्षण, जातिसंस्थेचा धिक्कार, विवेकचा आधार, स्वातंत्र्य, समता बंधुता या मूल्यावर आधारलेली समाजव्यवस्था इत्यादी उदारमतवादी तत्त्वज्ञानाच्या आधारे आगरकर उरतात ते कोणते हे लक्षात येते. त्यांनी मांडलेल्या उदारमतवादी तत्त्वज्ञानाची आजही तितकीच समाजाला गरज आहे हे यावरून आगरकर उरतात ते कोणते हे आजच्या पिढीला समोर येते.

संदर्भ सूची -

१. आधुनिक भारतीय राजकीय प्रवाह आणि अंतःप्रवाह - प्रा. डॉ. अशोक चौसाळकर
२. विवेक आणि न्याय - मे. पु. रेगे
३. टिळक आणि आगरकर यांचे राजकीय विचार - डॉ. अशोक चौसाळकर
४. गणेश आगरकर - स. मा. गर्गे
५. आगरकर विचार - भा. ल. भोले

७७